

A HALOTT ÁGYA

A 20. század első felében körülbelül a II. világháborúig csaknem országszerte divat volt a felravatalozott halotról fényképet készíteni.

Ez a fénykép azután bekerült a családi fényképtárba—egy albumba, papírdobozba, hogy azután lassan feledésbe menjen még az is, ki szerepel a képeken. A „ravatalképek” nem váltak szobadísszá, mint az esküvői képek valamivel később. A korban szokásos paraszti fényképezkedés alkalmait és fajtáit figyelembe véve az említett képek azok közé a „családi képek” közé tartoznak, amelyek vagy jeles alkalommal (besorozás), vagy a család megörökítése céljából készültek közelebből meghatározhatatlan alkalommal. (Ilyenek lehettek a többgenerációs családról vagy csak egyes tagjairól készült képek.)

A fiatalok, idősök, nemre való tekintet nélkül egyaránt szerepelhettek a ravatalokról felvett fotókon. Többször csak a halott látható a felvételen, máshol a ravatal köré gyűlt teljes gyászoló rokonság minden korosztálya. A ravatal mint díszes ágy látható a képeken, hiszen a halott párnán, lepedővel letakarva fekszik – mintha aludna.

A képeket a halál reprezentációjának egy adott korhoz és társadalmi csoporthoz kapcsolható sajátos formájaként határozzuk meg.¹ A halál álmoként való hosszú történeti időközön át tartó értelmezése válik képileg kifejezetté bennük, mintegy le is zárva az említett hosszú periódust.

A halállal kapcsolatos hagyományos rítusokra bizonyos kettősség a jellemző: a halottak és élők elkülönítésének, elhatárolásának a szándékát mutatják egyfelől, másfelől az élet és a halál (élők és holtak) folyamatos kapcsolatának meglétét színelelik. Ez utóbbinak az egyik módja, a halál tényének a leplezése, tagadása.

Evilágban maradnak az élők, a túlvilágra (másvilágra) kerülnek a halottak, illetve a halottak lelkei. Ennek a túlvilágnak és lakóinak a képzelete sokféle lehet: A vallási elgondolások és értelmezések is változtak az időben, és változott az ún. közfelfogás is, amely sokféle tényező mentén tagozódott.² A 20. századi falusi gondolkodásban jobbra az ismert hétköznapi környezet, családi viszonyok, valamint a vallási tanítások, a vallásgyakorlás során megismert szövegek, képek, tanítások keverednek sajátos asszociációs együttesben. A halállal és a túlvilággal kapcsolatos paraszti felfogásokat Barna Gábor több munkájában is elemezte.³ Halottas énekek szövegeinek az elemzése során mutatott rá például arra, hogyan lehet a meghalás kultúrájának elemeit megtalálni.

A halottakról készült fényképeket, a halotti szokások leírásait, a temetéssel kapcsolatos szövegeket tanulmányozva mi is megállapítottuk, hogy a népi halál-felfogás némely vonását illetően a középkori felfogással mutat hasonlóságot.

¹ Bognár 2001.

² Ariès 1977.; Élias 1982.; Le Goff–Truong 2003. 142–155. Lásd még Vovelle 1974.

³ Barna 1982.; 2001.

„A népi, falusi tudatban nem úgy jelenik meg a halál, mint baleset, amelyet odafigyeléssel vagy valamilyen technikával el lehetne kerülni vagy halasztani, s nem is úgy, mint egyéni bánat tárgya. A halál a sors egy döntése, amelyet el kell fogadni, sőt elő kell segíteni, amelyet rituális pompával illik övezni, a temetések nem a személyes bánat spontán megnyilvánulását fejezik ki, hanem egy közösségi és szokásszerű ceremónia társadalmi jellegét hangsúlyozzák.” – írja Ph. Ariès⁴

A halál reflektálatlansága ellenére is kialakult egy szokásrend a népi kultúrában is, amelynek elemei a bekövetkezett esemény társadalmi vonatkozásait hangsúlyozzák, és nemcsak a halál keresztényesített felfogására, hanem a profán gondolkodásra is utalnak. (A fiatal halottak menyasszonynak, vőlegények való öltöztetése, a zenés temetések, a virrasztás vidám eseményei pl. ilyenek).⁵

A keresztény ember gondolkodásában a halál átmenet egy olyan világba, ami az Isten közelében van: a haldoklás és halál valamint a halottal kapcsolatos teendők és tárgyak szentséggel telítődnek, amelynek ereje gyakran ártó, rontó jellegű is lehet. Ez az általános felfogás még akkor is érvényesül és áthatja a szokásokat, amikor a halál az élet természetes velejárójának értelmeződik, illetve ha a keresztény felfogás szerint az nem végleges testi-lelki megsemmisülésnek számít.

„*A subitanea et improvisa morte libera nos Domine.*” – A hirtelen és előre nem látott haláltól ments meg, uram, minket – énekelték valamikor. A középkori ember számára – ahogyan Jacques Le Goff is írja – a váratlan haláltól való félelem azért volt oly erős, mert azzal elkerülhetetlenné vált az eredeti bűnért való bűnhődés, azaz a kárhozat.⁶ A 20. századi paraszti gondolkodás szerint is a túlvilágra jutásnak rendezetten kellett történnie: összhangban az élettel, méltósággal a halálban. Évszázadokon, sőt talán évezredekken át „betegágyán fekvő” várta az ember az elkerülhetetlen halált.⁷ A haldokló számára a rendezettség: a hozzátartozóktól való búcsú, a haragosokkal való megbékélés, a halotti szentség felvétele bizonyosság is arra, hogy a befejezett életút mintegy a túlvilági jövő záloga. Ez inkább a katolikusok véleménye, mert a reformátusok a hirtelen halált is ’szépnek’, elfogadhatónak tartották. A haldokló szenvedései és fájdalmai – csakúgy, mint maga a betegség – évszázadokon keresztül isten büntetéseként értelmeződött. (A szenvedés előkészítheti a bűnbánatot és így mintegy elvezet a megtisztuláshoz. Ez azonban inkább teológiai gondolat és nem a hétköznapi gondolkodás tétele.) Sok helyen vélekednek még ma is úgy, hogy aki sokáig haldoklik, arra ráillik, hogy azért hal meg nehezen, mert életében rossz, gonosz volt.⁸ Ez a nézet teljesen összhangban van azzal a középkori nézettel, miszerint a világi életben tanúsított magatartás határozza majd meg a halál utáni életet, nemcsak a lélekét, hanem a testét is. Az örök élet nemcsak a lélekre, hanem a pokol tüzében szenvedők vagy a Paradicsomba kerültek testére is vonatkozott.

A haldokló környezete a maga eszközeivel, a rendezettség megteremtésével, azaz a megfelelő előkészületek megtételével a szép halál megvalósulásához járul hozzá. A ’szép halál’ nemcsak a vallási értelemben vett felkészülést jelentette. A falusi viszonyok közepette a haldoklás és a meghalás a család / a közösség körében követ-

⁴ Ariès 1987. 331.

⁵ Ujváry 1982.; Morvay 1951.

⁶ Le Goff–Truong 2003. 151.

⁷ Ariès 1987. 359.

⁸ P. Lator 2005. 82.; Kunt 1987. 114.

kezett be.⁹, mint ahogy ez korábbi évszázadokban más társadalmi rétegekben is szokás volt. Baleset esetén, vagy ha nem otthonában halt meg valaki, akkor is hazavitték a halottat felravatalozni, hogy az utolsó búcsúvétel is az otthonában történjen. Az elhalálozás / halál / temetés nyilvánossága és társadalmisága több szokáselemben is kifejeződik.¹⁰

A haldokló és maga a meghalás megkülönböztetett társadalmi értékelése fejeződik ki a halottal való bánásmódban. A halottal kapcsolatos népi szokások sok vonatkozásban fenntartanak valamit abból a közösséget teremtő mítoszból, miszerint mindenki egyenlő a halál előtt. A középkorban – a feudalizmus idején, a polgári életfelfogás társadalmi érvényesülése előtt – ennek a gondolatnak az ünnepiség szintjén is megvalósuló kifejeződése (is) volt a *théâtre collectif de la mort* (halottakkal kapcsolatos szokások együttese). A közelmúlt paraszti szokásai éppen a sajátos magyar (kelet-európai) megkésett társadalmi fejlődés következtében tarthatták fent a közösségi vonásokat. Ezeket a vonásokat az európai középkori szokások szakirodalmi leírásaiból jól megismerhetjük. E korábban gyakorolt szokásokból az elemek egy része megmaradt, más része eltűnt. Az bizonyos, hogy a közösség korábbi jelentősége a 20. századra megcsappant.¹¹ Nemcsak a haldokló viselkedése, a vele való bánásmód, és a közösségnek a halál eseményéhez való viszonyulása változott meg minden egyes elem jelentéstartalmával együtt, hanem a halálnak a közösség előtt, annak a számára való reprezentációja is. A szokások kertében megkülönböztethetjük a cselekvések szimbolikus aspektusait a szimbolikus reprezentációtól.¹²

A halott és a közvetlen környezete viselkedése, gesztusai a szocializáció során elsajátított mintákat követi, amelyek a megkülönböztetett helyzetben és időben többletjelentésre, szimbolikus távlatokra tesznek szert. A haldoklót gyakran leteszik a földre, hogy könnyítsenek állapotán, nem is gondolva arra, hogy „az örök visszatérés” szimbolikáját fejezik ki ezzel. A *közösségi részvétellel* megvalósuló szokások szimbolikus jellege is igen kifejezett. Ilyenek: A haldokló körül nemcsak a család, de mondhatni az egész közösség megjelenik: barátok és ismerősök is meglátogatják, imádkoznak vele és/vagy érte. Mindenki láthatja a haldoklóhoz vonuló, a halotti szentséget vivő papot, a halált az egész közösség számára hírül adják szóban és harangozással stb. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az közösség egyes tagjának a haldoklása, halála az egész közösség *aktív* részvételével történik, aminek a szokások adnak keretet, kijelölve mindenki számára a megvalósítandó szerepeket és cselekvéseket.

A *halál reprezentálása* már a haldoklás kezdetén szokásos eljárásokban megmutatkozik. A haldoklónak, és a halottnak valamint a környezetének az elrendezése, majd a gyászolás megkezdése és a temetés megrendezése a gesztusoktól a tárgyi kellékekig a társadalom felé jelenítik meg a történéseket. A súlyos beteg esetében kimeszelik a ház folyosóját és kitakarítják az első szobát, minden felesleges tárgyat, díszet kivisznek belőle.”*Ide vetnek ágyat a haldoklónak. Lehetőség szerint olyat, amelyikben már meghalt valaki. Így – közismert hiedelem szerint – nem kell majd sokat szenvednie, vergődnie, könnyebben elmúlik. Az ágyban nem lehet tollal töltött ágyneműt.*

⁹ Kunt 1987.

¹⁰ A társadalmiságot kifejező elemek tárházát itt nem tudjuk áttekinteni.

¹¹ Vovelle 1974.

¹² Lásd a „Le symbole joué” és a „Symbole représenté” fogalmakat Thomas könyvében: 1975. 462.

mű, mert abban a beteg nem tud meghalni. A beteget a férfiak hozzák át a kamrából, a hátsó házból vagy a tüzelős ólból, az istállóból, ahol a rendes fekhelye volt s ahol eddig betegeskedett. A nagyházban úgy állítják az ágyat, hogy arccal az ajtó felé, háttal az ablakoknak, általában a mestergerenda alatt, vagy azzal párhuzamosan feküdjön a fal mellett. [...] A haldokló fejéhez kétoldalt körben – ki hogy teheti – szentelt gyertyát állítanak, szüntelenül égetik....A szentelt gyertyák melletti hely mindig a legközelebbi, a legtekintélyesebb női hozzátartozót illeti meg Itt állva a beteg fejénél, siratgatja őt és saját magát. innen fogadja a látogatókat.”¹³

Nem egészen tisztázott az időpont, valójában csak néhány nemzedéknyi az az idő, amióta a paraszti otthonokban az ágy megkülönböztetett jelentőséggel bíró bútordarab. A beteget általában, különösen pedig akkor, amikor sejtik a halál közeledtét, beviszik a tisztaszobába és abba az ágyba helyezik el, amelyet egyébként inkább presztízből állítottak be és kevésbé használtak. Az ágynak csakúgy, mint néhány egyéb tárgynak vagy szokáselemnek az élet más fordulóihoz kapcsolódó rítusokban is megvan a maga szerepe.¹⁴ A lakodalom alkalmával is van szerepe ennek az ágynak, amely nemcsak a hozományt mint értéket, hanem az eljövendő életet/halált is képviseli a rítusokban. A szülés után pedig ebben az ágyban, amelyet még el is függönyöznek az ország egyes tájain, fogadja az újszülött anyja a látogatókat. Az ágy az élet nagy fordulóján megemelt jelentőségre tesz szert: rituális cselekvések helye és eszköze.¹⁵ A halott ágya még ennél is több. A haldokló az ágyban végzi el az utolsó gyónását, áldozását és veszi fel az utolsó kenetet. A halott ágya egyben a túlvilágra való átmenet helye: mégis vagy éppen ezért olyan negatív erővel telítődik, amely az élőkre ártalmas. A halott ágyneműjét a párnával együtt a halál bekövetkezte után igyekeznek megsemmisíteni.

A halál beálltakor használt kifejezések: *meghalt, megpihent, megnyugodott, elcsendesedett, elpihent, elaludt, elment, hazament, elköltözött ebből a világból.* A halállal kapcsolatban említett leggyakoribb metafora az alvással kapcsolatos *elalszik, örök álmra hajtotta a fejét,* illetve a szemantikailag hasonló körbe tartozó *nyugszik, pihen.* A metaforák jobbára megbékélését, nyugalmat és emelkedettséget sugallnak. A halott *örök álmát alussza. öröklétre szenderül, jobb létre szenderül, az Isten magához szólította, magához emelte a halott lelkét* stb. Egy adatközlő így említi a saját halálát *„Amikor mán elmegyek ebből a rossz világból – engedje meg a jóisten, hogy csendesen elaludjak – a komám csödiíti egybe majd a népet (rokonságot a virrasztóba).”¹⁶*

A reformátusok szerint: *”Ezt nevezik szép halálnak, hogy csak elalszik, így tartja még a Biblia is, hogy nem hal meg csak elalszik.”*

A halál és álm összekapcsolásának a görög ókorig vannak hagyományai: Hüpnosz az álm és Thanatosz a halál görög istenei ikertestvérek: az éj istennőjének a fiai. Az álm és halál összekapcsolásának a gondolata évezredek óta meghúzódik a halállal kapcsolatos magatartásokban, szertartásokban. (Itt nem tudunk a halál, álm,

¹³ Kunt 1987. 109., 111.

¹⁴ A születés, lakodalom, halál szokásaiban kimutatható párhuzamok számbavétele külön tanulmányt érdemel, ezért itt csak a kifejtett téma szempontjából választott ággal és ágyneműkkel foglalkozom.

¹⁵ Zentai 2002. 287–297.

¹⁶ Kunt 1987. 92.

az álom és lélek stb. kapcsolatai értelmezésének oly gazdag szakirodalmára bővebben kitérni.)

E gondolat megjelenése a vizuális reprezentációban és a temetéssel kapcsolatos szövegekben is tetten érhető a 20. század paraszti világában.¹⁷

A halál mint örök álom értelmezése a természetes halál gondolatának a jegyében fogant. Ebben a perspektívában az emberi élet „természetes” velejárója a megfelelő időben és módon – ágyban, párnák között – a családban, a közösségben történt halál. A halálozás által keltett rémület és társadalmi hiány leplezésére alkalmas eljárás a halál „naturalizálása”, azokban az esetekben is, amikor az véletlenül (baleset), nem várt módon (betegség miatt idő előtt) következik be. Ez a naturalizálás mint az egyéni és társadalmi szorongás feloldásának az eszköze, napjainkig folytatódik, amint ezt a különféle kulturális, vallási régiók thanatopraxisa mutatja. (Megjegyezzük, hogy a temető helyének a változása, azaz a templomból és közvetlen környékéről a település határára való áttelepítése, majd a kertté alakítása a maga eszközeivel ugyancsak a természetessé tételnek a folyamatát mutatja, amely azonban egyszerűsített el is távolít.)

A hagyományos paraszti életben a „természetes”-nek tartott élet és halál reflektálatlan ugyan, de a reprezentációkban a minták követése mellett az adott kis közösség értékei is megjelennek. A halott ágyának a jelentését tehát a *halál* = *örök álom* értelmezés is megerősíti.

Ez a felfogás képileg viszontlátható azokon a síremlékeken, amelyeken a felöltöztetett halott feje párnán nyugszik. A párnákon nyugvó halott képei – 17. századi magyar *főúri ravatalképekre* utalunk itt – realisztikus ábrázolásmódjuk miatt mutatják meg egyszerre a valóságos ravatalozási módot és az esemény bemutatásának a módját is.¹⁸ A korabeli paraszti ravatalozás módját nem ismerjük még. Csak a későbbi állapotokra vannak azután adataink.¹⁹

A parasztház tisztaszobájában alkalmilag felállított katafalk (amely deszkából, esetleg összetákoltsz asztalból állt) lepedőkkel (szemfedél), párnával való díszítése szokásos volt. A múlt században általában közvetlenül a ravatal deszkáira fektették a halottat és nagy párnákat tettek a feje alá, hogy a búcsúzkodó látogatók jól lássák. (Alkalmanként a halott saját ágya is ravatalként szolgált). A későbbiekben a katafalkra az ugyancsak feldíszített koporsóba fektetik a halottat. A koporsóba is kerül kisméretű párna és vásznak a halott alá és fölé (szemfedél). „*A koporsóba háromféle szemfedelet teszünk: egyet legalól s kettőt a halottra. Ez a kettő kiér a koporsóból egész körbe. A legelső gyönyörű szép kell legyen. Ez most inkább nájlomból van.*”²⁰

Ugyancsak az elrendezés végett, a koporsó alá is helyeztek párnákat. A 20. századi paraszti *ravatalképek*, *fényképek* ezt a szokást mutatják. Azokon a vidékeken, ahol a hagyományok napjainkig továbbélnek és ahol még megengedett a háztól való temetés, ott még most is hasonló módon rendezik el a halottat.

A halott ravatalozásának a módja megváltozott azzal, hogy tiltottá vált a halottat otthon őrizni. E helyett a temetőben lévő halottas házban (ravatalozóban) készí-

¹⁷ A siratók, búcsúztatók sírfeliratok elemzésére itt helyszűke miatt nem térhetünk ki.

¹⁸ Czennerné Wilhelmb 1977.

¹⁹ Itt csak néhány esztelenen kiragadott műre hivatkozunk. P. Lator 2005.; K. Kovács 1944.; Kunt 1981., 1987.; Csáky 1999.

²⁰ Balázs 1995. 98.

tik elő a temetést. A végső búcsúra érkezők gyakran már csak a lezárt koporsót látják. A koporsófedél alól kilógó szemfedél – a lepedő e sajátos változata – utal az egykori ágy-készletre, a halál örök álmoként való felfogásának reprezentációjára.

A halál értelmezéséből mára csak a tartalmától megfosztott dekorációs darab maradt.

IRODALOM

ARIÈS, Philippe

1977 *L'homme devant la mort*. Seuil, Paris.

BALÁZS Lajos

1995 *Menj ki én lelkem a testből*. Pallas Akadémia, Csíkszereda.

BARNA Gábor

1982 Halottlátók a magyar néphitben, in: HOPPÁL Mihály – NOVÁK László szerk. *Halottkultusz. Előmunkálatok a magyarság Néprajzához 10*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 199–212.

2001 „Örök valóságba mentem által...” A halál és a túlvilág Ökrös József halottas énekeiben, in: PÓCS Éva szerk. *Lélek, halál, túlvilág. Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest, 396–415.

BOGNÁR Ákos

2001 Egy átmeneti rítus fényképei. Adalékok a kapuvári római katolikusok temetkezési hagyományaihoz, in: PÓCS Éva szerk. *Lélek, halál, túlvilág. Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest, 268–281.

CZENNERNÉ WILHELMB Gizella

1977 Halotti képmások, ravatalképek a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában. *Művészet*, 1977/12. 32–36.

CSÁKY Károly

1999 „...nem halt meg, csak alszik.” A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén. Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely.

ELIAS, Norbert

1987 *La solitude des mourants*. Christian Bourgois, Paris. (Magyarul: *A haldokló magánossága*. Helikon, Budapest, 2000.)

LE GOFF, Jacques – TRUONG, Nicolas

2003 *Une histoire du corps au Moyen âge*. Liana Lévi ed., Paris.

K. KOVÁCS László

1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Minerva, Kolozsvár.

KUNT Ernő

1981 *A halál tükrében*. Magvető Kiadó, Budapest.

1987 *Az utolsó átváltozás*. Gondolat Kiadó, Budapest.

P. LATOR Ilona

2005 „Kimegy a lelke, marad a test”. A halállal és temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek Viskén. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest.

MORVAY Péter

1951 A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottas játékok népszokásához. *Ethnographia*, LXII. 73–82.

THOMAS, Louis-Vincent

1975 *Anthropologie de la mort*. Payot, Paris.

UJVÁRY Zoltán

1982 Halottvirrasztó játékok, in: Hoppál Mihály – Novák László szerk. *Halottkultusz. Előmunkálatok a magyarság néprajzához 10.* MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 145–153.

VOVELLE, Michel

1974 *Mourir autrefois. Attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècle.* Gallimard/Julliard, Paris.

ZENTAI Tünde

2002 *Az ágy és az alvás története.* Pannónia könyvek. Pro Pannonia, Pécs.



1. kép

Ravatal (Körmend, Vas megye)

Viski Károly gyűjtése vidéki fényképésztől 1922-ből, Néprajzi Múzeum, F 40345



2. kép

Kisgyermek ravatalon (Békés, Békés megye, 1921–22.)

Szerző: Banner János, Néprajzi Múzeum, F 40345